

"בעלות עם לחוג בשילוש פעמים" **על עלייה לרגל להר הזיתים בפיוט הארץ ישראלי הקדום**

הרב דוד אסף

מאת
ישראל רוזנסון

הקדמה

הרבקות היהודית בירושלים שלאחר החורבן היוותה ללא ספק כוח מניע שאין ערוך לחשיבותו להמשכיותו של עם ישראל. רבקות זו לבשה פנים שונות ומגוונות. אחת החשובות והמעניינות שבהן היתה העלייה לרגל. ניצני הרעיון של פקידת המקום המקודש לאחר חורבנו מצויים כבר במקרא¹. ומן המפורסמות הוא שהעלייה אל העיר החרבה והעזובה (בדוראי שמנקודת ראות יהודית) התמידה אחרי חורבן בית שני והטביעה את רישומה על מקורות רבים מתקופות שונות.

ה'עלייה לרגל' שלאחר החורבן לצורותיה השונות נידונה בהרחבה רבה². ענייננו העיקרי בדיון דלקמן הוא בניתוח שתי ערויות השאובות מן הפיוט הארץ-ישראלי הקדום בדבר עלייה לרגל אל הר הזיתים. אף עדויות אלו לא נעלמו מעיני החוקרים, ובכל זאת דומה בעינינו כי יש מקום לנתחן בהרחבה ולעמוד על חשיבותן המיוחדת בהבנת התופעה המופלאה של עלייה לרגל להר הזיתים.

עלייה לבכי ומספד ו'עלייה לרגל'

ניתוח העדויות הפיוטיות שיובאו להלן מחייב הרחבת מה בפרשנות ביטוייה של העלייה לירושלים העזובה, במקורות חז"ל ובמקורות מאוחרים יותר.

המחבר מבקש להביע רגשי תודה עמוקים לפרופ' אפרים חזן על עזרתו הבלתי נלאית.

1. חז"ל השתמשו בתיאור ההולכים למקדש – "ויבאו אנשים משכם ומשלו ומשומרון שמונים איש מגולח וקן וקרועי בגדים ומתגודדים ומנחה ולבונה בידם להביא בית ה'" (ירמיהו מא, ה). הפסוק מתאר מעין מצב ביניים של הולכים להקריב, אך באבל, משום שבורכם גורע להם, כך יש להניח, על החורבן.

2. סקירה מקיפה במיוחד מן ההיבט ההלכתי ראה: ש' ספראי, העלייה לרגל לירושלים אחר חורבן בית שני, פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני – ספר זכרון לאברהם שליט, ירושלים תשמ"א, עמ' 376-393. על העלייה להר הזיתים ראה סיכומו של י' ברסלבי, עליות רגלים אל הר הזיתים בתקופה הערבית 'הדום רגלי אלוקיננו' ו'שער הכוהן' שאיננו, ירושלים לדורותיה, תשכ"ט, עמ' 120-144. וראה הדיון סביב דברי מ' גיל, עלייה ועלייה לרגל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה, קתדרה, 8, תשל"ח, עמ' 123-146 ובמיוחד דברי ש' ספראי, שם.

דומה כי כבר זמן לא רב אחרי החורבן לבשה העלייה לעיר העזובה דפוס קבוע למדי שעוגן בהלכה, ועיקרו היה קריעה ואמירת פסוקים מיוחדים לדבר. הדגש הושם על ראיית העיר החרבה וראיית מקום המקדש החרב. כך — "אמר רבי אליעזר: הרואה... ירושלים בחורבנה אומר: 'ציון מדבר היתה ירושלים שממה' וקורע. בית המקדש בחורבנו, אומר: 'בית מקדשנו ותפארתנו אשר הללך אבותינו היה לשרפת אש וכל מחמדינו היה לחרבה' וקורע" (מועד קטן כו, א. וראה: ירושלמי, שם פ"ג ה"ז), והגמרא מתלבטת שם בשאלת קיומן ההדדי של כמה הלכות — "קורע על מקדש ומוסיף על ירושלים", ו"אחד השומע ואחד רואה כיון שהגיע לצופים קורע, וקורע על מקדש בפני עצמו ועל ירושלים בפני עצמה". ובירושלמי — "הרואה את ירושלים מן הצופים חייב לקרוע".

הדגם הזה משוקע במעשה אגדי מפורסם החותם את מסכת מכות — "שוב פעם היו עולין לירושלים כיון שהגיעו להר הצופים קרעו בגדיהם. כיון שהגיעו להר הבית ראו שועל שיצא מבית קדשי הקדשים התחילו הן בוכין ור' עקיבא מצחק..." (מכות כד, ב). מדובר בקבוצה של חכמי יבנה (נזכרו שם: רבן גמליאל, רבי אלעזר בן עזריה, רבי יהושע ורבי עקיבא). אם נזהה את הר הצופים והצופים הנזכרים במקורות אלה עם ההר (ליתר דיוק השטח המוגבה) מצפון לירושלים הנזכר גם אצל יוסף בן מתתיהו³, שממנו רואים לראשונה את העיר, יתברר על נקלה ההגיון הבסיסי העומד ביסוד ההלכות והמעשה הנזכרים לעיל. בפשטות, הנקודה הראשונה שממנה רואים את העיר מחייבת קריעה! מותר לשער כי חכמי יבנה שהוזכרו לעיל עלו לירושלים ממישור החוף דרך מעלה בית חורון, ועל כן הגיעו לעיר מצפונה, ובראותם את העיר קרעו. אחר כך המשיכו במסעם מצפון לדרום בואכה הר הבית. הזכרנו כאן מקורות מוקדמים באופן יחסי. למותר לציין, והדבר חשוב לענייננו, כי הקריעה בראיית העיר, ובמיוחד בהרגשת הר הצופים, נזכרה במקורות רבים מאוחרים יותר, פעמים אפילו מתוך טעות גיאוגרפית⁴.

עד כאן ביטויי של הפן המעציב של העלייה לעיר לאחר החורבן, לאמר, ענייני האבל והקריעה. מקורות אחרים עוסקים בשאלה המצטיירת כשאלה אחרת לגמרי — עצם העלייה לרגל שלאחר החורבן כזכר למצוות עלייה לרגל. נקדים ונאמר, ההפרדה הנושאת אופי טיפולוגי בין עלייה לשם צער ומספר לבין עלייה השומרת את זכר מצוות העלייה, לא היתה חייבת להתבטא בפועל. לשון אחר, יהודי שעלה לירושלים יכל לשלב ביניהן — לקרוע היכן שצריך, ולחוש כעולה רגל וכשומר זכר מצווה עתיקה, היכן שצריך ומתי

3. מעניין תיאורו של פלוויס ובמיוחד ההבחנה החשובה לענייננו בין הר הצופים להר הזיתים — "...והגיע אל המקום הנקרא צופים (סקופוס) אשר שם מתגלה העיר לעיני רואים ובית המקדש מופיע בכל גדלתו ועל כן נקראת בצדק הרמה הסמוכה לעיר מצפון בשם צופים... בהר הנקרא הר הזיתים אשר מפאת מורח לעיר ונחל עמוק מפריד בינו ובינה ושם הנחל קדרון" (מלחמת היהודים, ה, ב, ג. מהדורת שמחוני מ' 292).

4. בתיאור אגדי של העקידה נאמר — "ביום השלישי הגיעו לצופים. וכיון שהגיעו לצופים ראה כבוד השכינה עומד על גבי ההר" (פרקי רבי אליעזר, לא). המסלול האמיתי התנהל כמובן מדרום לצפון, ולא ברור איך הגיעו לצופים.

שצריך. ובכל זאת, ההפרדה בין שתי הפנים של העלייה קיימת במקורותינו, אות וסימן שחכמינו ראו בצער על החורבן ובשימור זכר העלייה שני עניינים דתיים נפרדים הראויים לדיון — עניין עניין במקור מתאים לו.

היכן ציינו חכמינו את העלייה לרגל אחר החורבן? דומה כי המקור החשוב בנידון הוא הדברים שנאמרו במדרש שיר השירים — "מה יונה זו אף על פי שאת נוטל גזוליה מתחתיה, אין מנחת שובכה לעולם, כך ישראל, אף על פי שחרב בית המקדש לא בטלו שלוש רגלים בשנה" (שיר השירים רבה א, סג).⁵ מדובר בסדרה של משלים שבהם מושווה עם ישראל ליונה תוך עמידה על תכונותיה המיוחדות. כמה מהמשלים עוסקים באופן כללי בענייני העלייה לרגל ואחר מהם מתייחס כאמור באופן מובהק לעלייה לאחר החורבן. שמו של החכם שהגה את סדרת המשלים הוא אינו נזכר, ואין להוציא מכלל אפשרות שבעיצובה הסופי היא מתייחסת לזמן עריכתו של מדרש שיר השירים רבה — מאוחר יותר משלהי התקופה הבזנטית.⁶ אם כך הוא, הקביעה 'לא בטלו שלוש רגלים בשנה' מעוגנת במסורת של מאות שנים ומייצגת מאבק יהודי עיקש לשמירת זכרה של המצוה החשובה.

במדרש איכה מובאים דברי אמוראי ארץ ישראל המשווים את העלייה לרגל שלפני החורבן לזו שלאחריו — "'אלה אזכרה'. ר' ברכיה אומר: אמרה כנסת ישראל: לשעבר הייתי עולה לפעמי רגלים ותאילנות מסוככים על ראשי... ועכשיו גלויה ומהלכת בחמה..." (איכה רבתי, א). ברור שעיקרה של השוואה זו קשור בהבלטת הצער על העבר המפואר והסעמט הצורך בזכרונו. אולם, יש לתת את הדעת לתיאור ההווה. עצם השימוש בהשוואה מעין זו ובלשון הזו מעיד כי המסע לירושלים בהווה, חרף נחיתותו הברורה ביחס לעבר, נתפס כעלייה לרגל. מכאן נבוא לעסוק בשאלת מקומו של הר הזיתים בעלייה לרגל שלאחר החורבן.

הר הזיתים במסורת העלייה לרגל לאחר החורבן

קיומה של עלייה לרגל אחרי החורבן, בין שמדובר כפעולה העומדת בפני עצמה הבאה להנצחת זכרה של העלייה הקדומה ובין שמדובר בהיבט מסוים של הביקור בירושלים, מעוגנת במקורותינו, אך עדיין מתבקשת השאלה: לאן עלו? ממקורות חז"ל שהוצגו לעיל עולה כי ניסו לפקוד את העיר וחורבות המקדש. הסיפור על התנאים שעלו מציין במפורש 'כיוון שהגיעו להר הבית', ובהשוואות באיכה רבתי (ראה לעיל) מצאנו — "בירושלים היו אומרים... בהר הבית היו אומרים... בעזרה היו אומרים... ועכשיו: 'אדם עד בית אלקים'..."⁷. 'היו אומרים' לעומת — 'עכשיו' ייתכן כי השוואה זו המטעימה פסוק שעניינו 'בית אלקים' מבוססת על הנסיונות להגיע למקום המקדש גם לאחר החורבן. ואם

5. הציטוטים על פי מהדורת ש' דונסקי, תש"ס, עמ' מז. וראה גם עמ' צט.

6. בהמשך סדרת המדרשים מובאים דברי רבי — 'רבי אומר יש מין יונה שמאכילים אותה...'. אולם, זו

יכולה להיות תוספת של העורך שחזסיף דברים בענייני 'יונים' למדרשים חקשורים ב'יונים'.

7. ראה סיכום תמציתי בהקדמתו של דונסקי עמ' 26-29.

בנסיבות היסטוריות מסוימות נבצר מהעולים להגיע למקום המקדש ממש עדיין ניתן לפרש מקור זה כמדרב בעלייה שמטרתה הרית'רעיונית מתמקדת בחורבות המקדש. אין להוציא מכלל אפשרות שגם מקור במדרש שיר השירים רומז לכך — "הנה זה עומד אחר כתלנו" אחר כותל מערבי של בית המקדש. למה שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם. ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לכולם עד שיחדשם הקב"ה" (שיר השירים רבה ב, א). המדרש מציג אתרים במקדש שלא חרבו. באתרים אלו גלומה סמליות רבה. הם מזכירים את מקום השכינה (כותל מערבי), הכהונה (שער הכהן) והעם העולה למקדש (שער חולדה). על כן הם משמשים מעין תזכורת כי 'משהו' במקדש לא חרב וה'זכר' למקדש מצוי בו ממש. לעומת זאת, העלייה לרגל להר הזיתים מצטיירת כעניין אחר לגמרי, והמקורות המספרים במפורש על העלייה לרגל להר הזיתים מאוחרים יותר — בני תקופת הגאונים, שנמצאו בגניזה הקהירית.

עניין זה מחייב הבהרה. הר הצופים מצטייר כחלק ממסכת קבועה המתועדת במקורות תנאיים של עלייה הבאה להרגיש את הצער והאבל. זה נובע ממקומו בדרך לירושלים או בסמוך אליה, כך שיש בו כדי לאפשר תצפית ראשונית על העיר החרבה. הר הזיתים אינו תחליף להר הצופים, שכן הוא מרוחק באופן יחסי מהדרך הראשית. הביקור בו מצטייר אפוא כנושא תכלית בפני עצמה, והרעת נותנת שהיהודים שפקדוהו ראו כך את פני הדברים. דומה שניתוח פשוט זה רומז למהותו של הר הזיתים כאתר המיועד לעלייה לרגל דווקא, ולא כזירה לביצוע חלק ממנהגי האבלות. בעבר היו שנסו לראות את הביקורים בהר הזיתים כמעין תחליף לביקור בהר הבית שנאסר על היהודים. עקרונית, מקובלת עלינו דעת החוקרים שמתנגדים לכך ורואים בהר הזיתים יותר מאשר אתר תצפית חילופי על הר הבית. זהו אתר בעל ייחודיות ואף קדושה מסוימת הראוי להוות זירה עצמאית לטקסים עצמיים הממשיכים את מסורת העלייה לרגל, ולו כזכר למצווה. לשון אחר, לעלייה להר הזיתים יש, ולו במידת מה, אופי של 'מלכתחילה' ולא 'בריעבר'. הר הצופים יזכר תמיד כאתר הקריעה, אך אין מי שרואה בו אתר מקודש, מה שאין כן הר הזיתים. ניתן דעתנו. התכלית הגדולה של העלייה לרגל היתה 'ראיית פנים' זו הושגה בעבר 'במקום שבו בחר ה'". כאמור, תנאים אלו יכלו להיות מושגים במקום המקדש החרב ששכינה לא משה מכותל מערבי שלו, אך יכלו להיות מושגים, למצער באופן חלקי, וסמלי גם בהר הזיתים.

כידוע, ראו חז"ל את הר הזיתים כתחנתה האחרונה של השכינה המסתלקת מן המקדש עם החורבן. כך נקבע בשמו של גדול אמוראי ארץ ישראל — "אמר רב יהודה בר אידי אמר רבי יוחנן: עשר מסעות נסעה שכינה, מקראי. וכנגדן גלתה סנהדרין מגמרא. עשר מסעות נסעה שכינה מקראי:.... ומעיר להר ומדר למדבר ומדבר עלתה וישבה במקומה...." (ראש השנה לא, א). זו תפיסה אגדית המלמדת דווקא על הסתלקות השכינה! ההר הנזכר כאן הוא הנזכר בספר יחזקאל — "ועל כבוד ה' מעל תוך העיר ועמד על ההר אשר מקדם לעיר" (יחזקאל יא, כג), והוא ללא ספק הר הזיתים. ובמקום אחר נקב אחר מן האמוראים במשך הזמן שבו שהתה השכינה על ההר — "אמר ר' יונה: ג' שנים ומחצה עשתה השכינה יושבת על הר הזיתים סבורה שמא יעשו ישראל תשובה ולא

עשו... (איכה רבתי, פתיחתא כה). ואם עסקו חז"ל בביסוס קרושת העבר, מקומו של ההר בגאולת העתיד אינה טעונה תיווך מיוחד, שכן זו קבועה ועומדת בנבואת זכריה — "ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם..." (זכריה יד, ד). והמדרש העצים את פלאיה של אותה התגלות עתידית — "ויהיו הכל רואין ומראין אותו באצבע" (תנחומא, עקב ג).

למותר לציין עד כמה גדולה השפעת מקורות שכאלה על עיצוב סמליותו של הר הזיתים משכנה של השכינה המצפה לתשובת ישראל בטרם הסתלקותה (תן דעתך גם למספר הסמלי 'מחצית שבע שנים'!).⁸ וברי כי העלייה למקום כזה נושאת ערך עצמי שאינו תלוי בהיותו מחליף למקדש. על כן, הלב נוטה ללכת בדרך החוקרים הרואים בהר הזיתים אתר עלייה לרגל העומד בפני עצמו מושתת על קרקע רעיונית והלכתית עצמאית. עם זאת, ייתכן שאין זו כל התמונה, והפסיקה בשאלה מדוע זכה הר הזיתים לכבוד הגדול הזה קשורה גם לשאלת זמנה ונסיבותיה של תחילת העלייה לרגל להר הזיתים. תשובה מרוקת לשאלה זו לא העלנו בחכתנו מתוך המקורות שהובאו לעיל, ודומה כי עדויות הפיוט שיובאו להלן עשויות לתרום במעט לבירור העניין הנכבד הזה.

העלייה להר הזיתים בפיוטו של רבי ינאי

מעמדו של הר הזיתים כאתר התגלות ה' לעתיד לבוא שזור בכמה מקורות שזמנם כמשוער הימים הסוערים של סוף התקופה הביזנטית ותחילת התקופה הערבית. כך בספר זרובבל אחד מהחשובים שבמדרשי הגאולה — "...ויצא משיח ה' וכל ישראל אתריו ויעמדו לפני שערי ירושלים מול הר הזיתים, והאל הקדוש יעמוד בראש ההר ואימתו תכבד על השמים ושמי השמים ועל הארץ ותחתיותיה ועל המים ומבועיהם ועל ההרים ויסודותיהם ועל כל בשר וכל נשמה כי נגלה ה' אלוקים לעיני הכל. וגלויות ירושלים יעלו להר הזיתים ותראינה ציון וירושלים ותשמחנה..."⁹. מובעת כאן הצפייה לעלייה להר הזיתים לעתיד לבוא במסגרת ההתגלות המופלאה שתתחולל במקום הזה המשקפת את חזון הנביאים. תפיסה זו לא הצטמצמה לספרות הגאולה והיתה גם נחלתו של הפיוט הקרמון — "ויעוד מלכויות בהערימו / ויגלה ה' גניזת עמו / ויאמן ויגדל שמו / ויבקע הר הזיתים בקומו / ואז יחזור זקני עמו / ויענו ויאמרו הנה ה' יוצא ממקומו". כך שורר פייטן בן התקופה תוך שהוא מאפיין ברוח מדרשית את ההתגלות העתידית בהר הזיתים. אולם, ייתכן כי עליית העתיד מהווה המשך לעלייה המתמשכת להר. דומה כי רמזים לעלייה שכזו מצאנו בפיוטו של רבי ינאי —

[ע]ר יא... [ר]ך פֹּכֵב / וַיִּגְדַּל מְרִיק [ע]ל [פֹּכֵב] ב
עַר יִגְמֹר פֹּכֵה לְךָ רוֹךְ / וַיֵּד ... אֲשֶׁר תִּעְרֹךְ
עַד יְהוּמִים וְעַל בְּמוֹתֵימוֹ תִּדְרֹךְ / וְכָל בְּשָׁר...

8. י' אבן שמואל, מדרשי גאולה, תשי"ד, עמ' 84.

9. ע' פליישר, הורחה-הורחה-הורחה — פלמוס ושברו, תרביץ, גג, תשמ"ד, עמ' 79.

ער יזומר נצח על גיתית / וייתם מעירת ציתית
ער ישול / [ויי] ... ל ... ב...

ער [יכ..ה וישלך נעל / וילפת לארם....
ער [ימ].... רגל תרמסנה / וינצנה ובדון ימסנה
[ער יס]יצ / [ויע] עיר ויקסל
ער יפרע לי נקם ושלם / וינצ]
ער יקלע אבן] ויכה צלם / וירוצו רגלי חרם
[ער] יש... [צל] הר הזיתים [רגליו / וית]... מעמר לבאי רגליו

'מעמר לבאי רגליו'¹⁰ מתפרש בפשטות כציפייה לביסוסה והמשכה של העלייה לרגל להר הזיתים המתנהלת מימים ימימה, וברוח זו פרשה רבינוביץ מהריר פיוטי יניי¹¹. עם זאת, חשוב לברר את עניינה של ה'רגל' המהווה מילה מנחה בפיוטנו. הקטע מסתיים ב'באי רגליו' במובן של עלייה לרגל. לפני זה מוזכרות 'רגליו' כביכול של הקב"ה הדורכות על פי חזון זכריה על הר הזיתים בבוא עת הגאולה. בשורות הקודמות מרבה פיוטנו לעסוק בעניינים הקשורים ב'רגל' המשקפים את מפלת ארום. כך השימוש בפועל 'דרך', על פי פשוטו דריכה ברגלים, ובפיוט – 'דרך כוכב' המרמז לעלייתו של משיח. 'פורה לדרוך' המסמל על פי ישעיהו (סג, ג) את מפלתה הסופית של ארום-ביונסיון. 'ועל במותינו תדרוך' את גבורתו וכוחו של הקב"ה בנקמתו. 'ער יזומר נצח על גיתית' מזכיר את המזמור שמזמרים בגת בעת הדריכה¹². ובדומה לכך ענייני ה'נעל' הקשורה כמובן ברגל – 'וישלך נעל' מלמד על פי תהילים (ס, י) על נקמת ה' בארום. וכך גם 'רגל תרמסנה'¹³ ומכאן ל'וירוצו רגלי חרם'¹⁴ ולתיאורי הגאולה שהוזכרו לעיל. הנה כי כן, החוט המילולי המקשר בין תכני הפיוט הוא אפוא ענייני ה'רגל', ומסתבר כי ה'רגל' שתדרוך בעוז על הר הזיתים תרמוס קודם בעוז לא פחות את ארום הנוצרית!

נמצאנו למדים כי ניתוח ספרותי פשוט של פיוטנו מורה על קשר אמיץ שטווה הפייטן בין העלייה לרגל להר הזיתים לרמיסתה של ארום הנוצרית. ייתכן כי מימוש המלא של הקשר הזה הינו חזון לעתיד. אך ייתכן כי יש לו גם רקע היסטורי מוגדר הכרוך בנסיונות לפקידת ירושלים בתקופה הביזנטית. כידוע אסר השלטון הביזנטי את הביקור היהודי בהר הבית השומם וההרוס, והתיר רק ביקור בתנאים משפילים שהמחישו היטב את

10. צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, תשמ"ו, עמ' 129-128.

11. לעיל הערה 10, עמ' 129, הערה 72.

12. לעיל הערה 10, עמ' 128, הערה 65.

13. לעיל הערה 10, עמ' 129, הערה 68.

14. לעיל הערה 10, עמ' 129, הערה 71. פרשנו למעלה את הפיוט כאמירה אנטי נוצרית. כידוע הן

שחלקו על יחסו השלילי של יניי לנצרות וראו את חיצו ביקורתו כמופנים אל העולם היהודי פנימה

אנו נוטים לדעת רבינוביץ בפירושו לאומרים לכילי שוע הכתובים בשקוצי רהב' (לעיל הערה 10

עמ' 220-221. והערות שם) המדגיש את הפולמוס האנטי נוצרי בפיוטי יניי.

גודל נצחונה של הנצרות. הירונימוס מאבות הכנסיה במאה הרביעית כתב בפירושו לצפניה (א, טו) דברים שיש בהם כרי לזעזע גפש כל יהודי עד 'עצם היום הזה' — "עד עצם היום הזה נאסר על אותם אריסים רו פרצופיים לבוא לירושלים מפני רציחת הנביאים ואחרון שבהם בן האלוהים, אלא אם כן יבואו כרי לבכות, כאשר ניתנת להם רשות לשאת הספר על חורבותיה של העיר תמורת תשלום... ביום שנכבשה בו ירושלים על ידי הרומאים ונחרבה, אפשר לראות את בני העם הזה נשים לובשות סחבות וזקנים נושאים נטל הסחבות והשנים מתאספים לעת אבל... ובעוד אשר עץ הצליבה של הארון מבהיק וזורח וחוגג את תחייתו ומעל הר הזיתים מתנוסס סימן הצלב, מבכים בני העם המסכן הזה את חורבות מקדשם מבלי שיהיו ראויים לרחמים"¹⁵. רומה שרישומה של החוויה הנוראה של בכי תשעה באב שהותר רק לזקנים בסחבות ותמורת תשלום כש'מעל הר הזיתים מתנוסס סימן הצלב' נחרט בליבם של בני הדור בתוכם הפייטן הרואה את הר הזיתים כמוקד למאבק יהודי-נוצרי. ביטול זכר הנצרות בהר הזיתים יבוא בד בבד עם דריכת רגלי הקב"ה בו. או אז יוכלו עולי הרגלים לבוא אל ההר בהמוניהם. נמצא שמנקודת ראותו של רבי ינאי עלייה להר הזיתים מהווה יעד נכסף במאבק עם הנצרות. כמוהו כבעל ספר זרובבל, רואה הפייטן בעלייה להר הזיתים שלב מקדים ומכין לכינון בית ה'.

מה ניתן אפוא לומר על העלייה להר הזיתים בתקופה הביזנטית? איננו יודעים אם היתה מעשה שגרה. אך בצירוף של רעיונות בדבר נוכחות השכינה בהר בטרם גלותה, חזונות הנביא באשר להתגלות העתידית בהר, והמודעות לשלטון הנוצרי על גילויי המשפילים והבוטים בהווה, מקנים משמעות רעיונית נכבדה לעלייה לרגל להר הזיתים כשלב בדרך ליעד הגדול של תקומת המקדש.

העלייה להר הזיתים בפיוטו של רבי פנחס

רבי פנחס איש כפרא פרברה של טבריה היה מהמאוחרים שבין הפייטנים הקדמונים הגדולים. בפיוטו אודות העלייה לרגל להר הזיתים הוא רואה כדרכם של פייטנים את העבר המפואר ואת העתיד הנכסף, אך בה בעת מתיחס למציאות המיוחדת של זמנו — התקופה המוסלמית הקדומה באמצע המאה השמינית למניינם.

כך באחת מקרובות קרשטא דשמיני עצרת שההריר מ' זולאי, דיבר הפייטן במפורש על עליית שלוש רגלים להר הזיתים —

בַּעֲלוֹת עִם לְחוּג בְּשִׁילוֹשׁ פָּעָמִים
לְהַר הַזֵּיתִים הַיּוֹתֵם מְסוּיָמִים
מִלֵּאכֵי שָׂרֵת לְשׁוּמְרֵם מוֹתָאָמִים
וּמֵאֵילֵהֶם נִבְצָרִים הָיוּ הַקְרָמִים
וְכָל מְצוּבֹדוֹת אֲשֶׁר הָיוּ מִנִּיחִים
בָּאִים וּמוֹצָאִים יְלִדֵיהֶם זָכָרִים

15. התרגום על פי מ' גיל, ספר ירושלים — התקופה המוסלמית הקדומה, תשמ"ז, עמ' 2.

והצאן היו רובצות תחת התאנים
 הצאן חלב מושכים
 והתאנים רבש פמים נמשכים
 והרבש (והחלב) פתוכים
 ונהרות ונהלות מהם נסמכים
 רבש וחלב תחת לשונך פתוכים
 ובשלוש חזורים ולא ניוקים
 ומהם לא נפקד איש כי כולם לחיים צרוכים
 שמחים וטובי לב עם אהליהם נערכים
 על כל הסוכה אשר עשה מלך מלכי המלכים
 חי וקיים נורא מרומ וקדוש.

פיוטים¹⁶ אלה משתית הפייטן על אגרות חז"ל המדברות בנפלאותיה של העלייה לרגל בעבר, וזו דרכו גם בשאר פיוטיו המוקדשים לנושא. עם זאת, ניתן לשער כפי שציין זולאי שאמירות דוגמת — "בעלות עם לחוז בשילוש פעמים / להר הזיתים היחתם מסוימים" שורשן במראה העיניים בהווה, שכן הדעת נותנת, כי לו ביקש להתמקד בעבר בלבד ולאשש את קביעתו — "אמנם מה שהיה הוא שיחיה / ומה שנעשה הוא שיעשה"¹⁷ היה מתייחס בפשטות לעלייה לרגל להר הבית עצמו. דומה לכך התייחסותו להר הזיתים בהמשך —

מה יפו פעמיכם, / בשבעת ימי חגיכם
 ביום השמיני עצרת לכם
 בזר קשור למי מנה / והקים לנו דעים שבצה וגסיכים שמונה
 אז ימלא שחוק פינו ולשונינו רנה
 סלסלו לשוכן זרותים / בצלותכם לראות בהר הזיתים
 אסרו חג בצבותים

בקטע זה מתמקד פייטנו בעלייה לרגל בסוכות בלבד וזה מתאים למנהג שתועד בתעודות מן הגניזה, המאוחרות במאה וחמישים שנה בקירוב לפנחס, המורות על עלייה לרגל להר הזיתים בהושענה רבה. בקרובה אחרת מהסוג הזה לא נזכר יעדה המפורש של העלייה לרגל, אולם, הפייטן תיאר ברוב ציוריות את נקודת המוצא —
 מללו אנשי הגליל העליון / לחוז לבית העליון
 נער איין אשכולותיהם בתליון
 ניתאחרו לבצור בהרי השלג / ותגו להתברך במלא פלג
 ושר החיות חיותי פילג

16. ז' זולאי, ארץ ישראל ועליית רגלים בפיוטי ר' פנחס, 'ירושלים', תשי"ג, עמ' עו.

17. לעיל הערה 16, בהמשך הפיוט.

סייג נעשו לכרמיהם לחיתו ארץ / ולעתיד תשבות חיה רצה מן הארץ
לשמח משתלחני בשמיני צצנת

במקום אחר העליתי את ההשערה כי כורמים יהודיים שפעלו באיזור החרמון הידוע בכינוי 'הר השלג' או במדומי הגליל העליון היוו מקור השראה לשורות אלו של פייטננו¹⁸. גם פיוט זה מרבה להשתמש באגדות על תפארת העלייה להר הזיתים בתבנית זו. עם זאת, גם בדברו על הר הזיתים מרגיש הפייטן שוב ושוב את הצפייה לחזור לבית ה' כמרכזו וכיעדו המרכזי של התהליך — "יאוספו המוני להר בית ה' / לשמוח במחני במוערי זמני!"

סיכום

ההתמודדות היהודית עם זכר המקדש החרב נשאה פנים רבות. הביטוי המפורש "זכר למקדש" (ראש השנה פ"ד מ"ד) יוחס להמשך קיומן של מצוות, שבעיקרן היו קשורות במקדש, בבתי כנסת 'במדינה'. מבחינה זו נשמר זכר המקדש הרחק ממנו. יש דרכי שמירה המתייחסות גם הן למצוות הקשורות במקדש אך ביטויה של ירושלים בהן מפורש יותר. כך מתייחסת המשנה הדנה בכרם רבעי, לעבר — "כרם רבעי היה עולה לירושלים מהלך יום אחד לכל צד..." (מעשר שני פ"ה מ"ב), ומלמדת כי — "משרבו הפירות התקינו שיהיה נפדה סמוך לחומה". אולם — "רבי יוסי אומר: משחרב המקדש היה התנאי הזה, ותנאי היה אימתי שיבנה יחזור הדבר לכמות שהיה". הנה, תנאי המותנה 'משחרב המקדש' מתייחס ל-'סמוך לחומה'! הביטוי לשמירת 'זכר המקדש' הקרוב ביותר לשרידי המקדש עצמו היה כמובן פקידת שרידי העיר. בריונו לעיל ניסינו לערוך הבחנות המבוססות על הדגשים שונים במקורות הקשורים במקומות שונים. כתוצאה מהבחנות אלו נוכל להצביע על כמה מרכזי כובד רעיוניים בכל הקשור לפקידת ירושלים לאחר החורבן. האחר כרוך בהדגשת הקריעה והצער. המקום המסמל הנהגות אלו הוא הר הצופים. השני, עיסוק (לאו רוקא ביקור פיס!) בשרידי המקדש עצמו. והשלישי קשור בהר הזיתים. שני האחרונים מתקשרים בדרכים שונות לעלייה לרגל הקדומה ושומרים על זכרה.

חשוב שהדברים ישובו ויאמרו במפורש. הבחנות אלו אינן באות להציג עולמות נפרדים הגוררים גבולות הלכתיים חדים וברורים המונעים מימוש הדרי של כל המגמות הללו. ייתכן גם ייתכן כי אדם יקיים בליבו ובנפשו את כל המשתמע מהמגמות שהוזכרו. ובכל זאת, ההשקפה כי השכינה עזבה את המקדש ותחנתה האחרונה (או לפני האחרונה) היתה הר הזיתים והיא עתידה לחזור בראשונה לשם, עוררה עלייה לרגל להר. כמובן, שבנסיבות היסטוריות שבהן נמנע מהעולים לרגל לפקוד את שרידי הר הבית שימש הר הזיתים גם מקום תצפית שכאה במקום השהות בהר הבית עצמו. העלייה לרגל להר הזיתים לא זכתה לתיעוד מפורש במקורות חז"ל ועל כן נטו

18. עיין מה שכתבתי על כך. י' רוזנסון, גפנים בחרמון — עדויות בפיוט ארץ ישראל ליישוב יהודי באזור

החרמון, קתדרה, 46, תשמ"ח, עמ' 191-193.

לראותה כמאוחרת. אולם, ההשקפות על 'קדושתו' של ההר קדומות הן, והפיוטים המהווים יצירה דתית מקורית רבת עוצמה נתנו ביטוי לעלייה זו. מדרכו של פיוט שבעיקרו בא כדי להפעים את הלב ולהתוות תחושות דתיות עמוקות, שאין לחלץ ממנו מידע היסטורי מדויק. ובכל זאת, רומה בעינינו כי אזכורי הר זיתים בפיוטים הארץ-ישראליים החל משלהי התקופה הביזנטית משקפים את היחס העמוק להר ותרמו לביסוס ערכו ומעמדו, ואולי משקפים אף עלייה לרגל ממש. עם זאת, יש לזכור כי ההדגשים בפיוטים מתקופות שונות משקפים נסיבות היסטוריות שונות, ובפיוטי סוף התקופה הביזנטית מוטעם יותר המאבק בנצרות שזירתו — הר הזיתים.

אורח 2234567